

Prameny poznání lidové latiny

EXISTUJE TEXT PSANÝ LIDOVOU LATINOU?

Definujeme-li lidovou latinu jako soubor inovací používaných zvláště v mluveném projevu, nutně narazíme na otázku, zda je možné, aby psaný text věrně zachycoval mluvené slovo. Zvážíme-li všechny prvky ústního projevu, je zjevné, že to možné není. Nejpřesnějším zachycením mluveného jazyka by byly záznamy fonetiků, které však nesplňují základní poslání textu a komunikace vůbec – přenos významu. Žádný písemný systém není vymyšlen tak, aby zachycoval všechny prvky mluveného projevu. Z hlediska zajištění komunikace to není nutné, naopak by to bylo zbytečně složité, a tedy kontraproduktivní.

Pisatel je také nevyhnutelně ovlivněn **pravopisnými a gramatickými pravidly**, která se učí zároveň se samotným psaním. I málo vzdělaní lidé se snaží tato pravidla dodržovat a používat prestižní formu jazyka. Někdy mají dokonce tendenci používat více archaismů a starších forem než lidé vzdělaní. V češtině se tento princip může projevit např. v užívání přechodníků. Písemný projev (zvláště souvislejší) vyžaduje také promyšlenější stavbu vět, logické strukturování celků atd. To vše způsobuje, že se liší od ústního projevu.

Neexistuje tedy žádný text psaný lidovou latinou ve smyslu přesného zachycení mluveného jazyka. Můžeme mluvit pouze o textech, které jsou **více či méně lidovou latinou ovlivněny**, které obsahují **větší či menší počet prvků lidové latiny**.

Pozornost badatelů se zaměřuje především na vliv mluveného jazyka na písemný projev a na odchylky od klasické normy. Vliv různých registrů v rámci jazyka však není jednosměrný. Stejně jako působil mluvený jazyk na normu, působila i norma na mluvený jazyk.

JAK SE POZNÁ VLIV MLUVENÉHO JAZYKA

Bylo by **velkou chybou** se domnívat, že všechny **odchylky** od klasické latiny¹ lze automaticky pokládat za **projev lidové latiny** a mluveného jazyka.

Na druhé straně ani **velmi korektní text** z hlediska klasických norem **není automaticky důkazem** toho, že **určité vývojové tendence** v dané době **neexistovaly** nebo že **autor nepoužíval prvky lidové latiny**. Autorem může být např. vzdělaný člověk, který ovládá celou řadu registrů jazyka a v písemném projevu používá normativní (případně literární) jazyk, kdežto v mluveném jazyce prvky lidové latiny. Korektní text může být rovněž dílem člověka, který v psaném projevu ovládá velmi dobře cizí jazyk. Jeho ústní projev však může být odlišný.

Někdy může být určitým vodítkem četnost výskytů. Na základě jednoho dokladu nelze vyvodit jednoznačné závěry. Zároveň však není vyloučeno, že se jedná o doklad důležité vývojové tendence nebo vlivu mluveného jazyka.

Jevy, které pozorujeme v textech, **mohou mít řadu vysvětlení**. V tom spočívá jedna z největších obtíží studia lidové latiny – správně interpretovat existující doklady. Vždy je třeba zvážit různé možnosti, nejlépe v historickém kontextu (informace spojené s rukopisem, vliv jiných autorů, ...).

Příklady možných vysvětlení

Pro ilustraci si uveďme některá možná vysvětlení jevů doložených v konkrétním textu.

Odchylky či „chyby“

- obyčejná chyba autora – mohl se přepsat z nepozornosti, zapomenout písmenko atd.
- chyba písařů, kteří text opisovali – chyba je výpovědí o středověkém písaři, ne o

¹ O problematice vymezení klasické latiny viz úvodní kapitola o definici jednotlivých pojmů..

autorovi textu.

- náhoda – Varvaro (1998: 68) upozorňuje, že chybějící -s na nápise nemusí být známkou mizení, ale důsledkem toho, že se tam poslední písmeno písaři nevešlo.
- tzv. **hyperurbanismus** – autor se snaží psát podle pravidel a řídí se jimi i tam, kde to není náležité, a proto chybuje. Ví například, že v předponě vy- v češtině píše tvrdé y. Napiše tedy *vysutá lanovka*, protože se domnívá, že se jedná o předponu. Podobně Španěl napíše *hechar* (místo *echar* „házet“) s h-, které se nevyslovuje, protože ví, že se píše *hacer* „dělat“, *hecho* „udělaný, čin“ atd.
- jedná se o prvek lidové latiny – autor pod vlivem běžně užívaného jazyka nechtěně použil „nesprávné“ formy, výrazu apod.
- jedná se o prvek lidové latiny – autor použil tuto formu záměrně, např. pro podtržení charakteristiky osoby (Petronius) nebo např. kvůli tomu, že text byl určen pro méně vzdělané či nevzdělané lidi (kázání).
- jev se sice v klasické době užíval, ale doklady se nedochovaly, a proto se nám jeví jako odchylka.
- autor byl ovlivněn jiným dílem – převládající motivací pro užití určitých forem a výrazů bylo napodobení jiného díla, které bylo chápáno jako prestižní vzor.
- určitý jev je doložen jen málo, a proto se zdá, že byl pouze okrajový. Varvaro (1998: 71nn.) však upozorňuje, že nízký počet dokladů může být způsoben tím, že byl jev pokládán za vysoce nežádoucí. Lidé se mu více vyhýbali, a proto je doložen méně než jiný jev, který byl více tolerován.

„Správnost“ textu

- autor textu byl vzdělaný a dokázal dobře rozlišovat jednotlivé jazykové registry. Vyhnul se tak výrazům a formám, které běžně užíval v ústním projevu a které byly považovány za nevhodné pro písemný projev.
- autor textu byl vzdělaný a latinu se velmi dobře naučil ve škole, ačkoliv nebyla jeho mateřským jazykem
- v dané době a na daném místě se v latině některé vývojové tendence zatím neprojevovaly
- jedná se o naučenou formuli užívanou v určitém typu textu (např. v dopise,...)
- text zapsal písař, který dobře ovládal „normativní“ jazyk. Autor mu text diktoval nebo mu dal koncept k přepracování
- „chyby“ autora později opravili písaři ve snaze text „vyčistit“ a co nejvíce přiblížit klasické normě.

TYPY DOKUMENTŮ

Doklady lidové latiny lze najít v různých dokumentech. U některých typů dokumentů je vzhledem k jejich povaze větší pravděpodobnost, že budou obsahovat prvky lidové latiny. Jedná se např. o osobní poznámky, díla méně vzdělaných autorů, díla gramatiků opravující „chyby“ apod. Spontánní písemné projevy se však bohužel z velké části nedochovaly, protože nebyly napsány na trvanlivých materiálech.

Dalším zdrojem informací mohou být zprávy o jazyce pocházející od vzdělanců tehdejší doby a v neposlední řadě i srovnávání románských jazyků a rekonstrukce pravděpodobných výchozích forem.

V následujícím seznamu jsou uvedeny nejdůležitější typy dokumentů, nejsou však samozřejmě vyloučeny ani další zdroje poznání lidové latiny.

Nápisy

Nápisy mají z jazykového hlediska svá specifika. Objevují se na nich **různé zkratky**, často se také kvůli úspoře místa **vynechává poslední písmeno** (což ovšem automaticky neznamená, že se koncová hláska nevyslovovala).

Důležitým faktorem je i **použitý materiál**. Jiný charakter nápisu a jazyka lze očekávat u nápisu vytesaného do kamene a jiný u nápisu na zdi, na nádobě atd. Je třeba vzít v úvahu také to, že materiál na psaní byl ve starověku méně dostupný než dnes. Zvláště na oficiálních nápisech tesaných do kamene se mohou objevit **archaismy**, které stejně tehdy jako dnes činí nápis „vznešenějším“ a „slavnostnějším“. To samozřejmě neznamená, že by tento druh nápisů nemohl být cennou informací o jazyce nebo že by se tam nemohly vyskytnout prvky lidové latiny. Pouze je třeba brát v úvahu i tyto okolnosti.

Pro poznání lidové latiny jsou velmi cenným zdrojem informací **nápisy na zdech z Pompejí**, které se zachovaly díky zakonzervování lávou a popelem. Jsou mezi nimi nápisy milostné, volební, projevy přátelství nebo nepřátelství, citace klasických autorů, podpisy dokládající přítomnost osoby na daném místě (typu „byl jsem tu X. Y.“) apod.

Tzv. defixionum tabellae

Jedná se o nápisy, které měly speciální funkci. Byly napsány na olověných destičkách a dávaly se do hrobu mrtvého, jehož pomoci se pisatel dovolával za účelem dosažení různých cílů. Obvykle měl být někdo nějak potrestán nebo se mu mělo stát něco zlého. Terčem mohl být člověk, který dotyčnému přebral ženu, zloděj atd.

Doklady soukromého charakteru na původním materiálu

Jedná se např. o soukromé dopisy, doklady o finančních transakcích, inventáře či školní cvičení. Použitým materiálem je papyrus, voskové nebo dřevěné tabulky.

Odborné texty

Také latinské odborné texty mohou být cenným zdrojem informací, protože v popředí zájmu stojí spíše sdělení věcné informace než perfektní literární podoba díla. Bylo by však omylem si myslet, že autorům na jazykové a literární stránce díla nezáleželo.

Odborné texty byly často **překlady z řečtiny** nebo **kompilace řeckých příruček**. V takových případech je třeba zvažovat i možný **vliv řeckého originálu**.

Příklady odborných textů z jednotlivých oborů: medicína (Marcellus Empiricus, poč. 5. stol., *De medicamentis liber*; Anthimus, *De observatione ciborum*, 6. stol.), veterinária (*Mulomedicina Chironis*, 4. stol.), vaření (Apicius, *De re coquinaria*, 3./4. stol.), architektura (Vitruvius Pollio, *De architectura*, přelom letopočtu).

Římští literární autoři

Prvky lidové latiny lze najít i v dílech římských autorů. Nejčastěji se uvádí Plautus a Petronius, prvky lidové latiny se však vyskytují např. i v Ciceronových dopisech nebo na některých místech u Horatia.

Gramatikové

Zachovala se také řada děl o jazyce. Z pohledu dnešního člověka bychom očekávali, že autoři zde zachytili stav jazyka, vývojové tendence, regionální odlišnosti a zvláštnosti, údaje o cizích jazycích, kterými se mluví na území říše atd. V mnoha směrech jsou pro nás tato díla zklamáním, protože přístup k jazyku byl v antice jiný než dnes.

Cílem antických autorů nebyl popis, zachycení a analýza celkové jazykové situace. Zajímali se především o jazyk literární, techniky výstavby řeči pro potřeby rétoriky atd. **Jazyk**

nevzdělaných vrstev, hovorový jazyk vyšších vrstev, dialekty a vývojové tendence stály spíše **na okraji jejich zájmu**.

O vývojových tendencích v jazyce se dozvídáme nejčastěji tak, že autoři upozorňují na „chyby“ a opravují je. Cenné jsou pro nás tzv. **antibarbari**, **výčty „chyb“**, vedle nichž je uvedena „správná“ podoba slova. Mezi nejvýznamnější a nejznámější patří tzv. **Appendix Probi**. Udávalo se, že pochází ze 3.–4. stol. po Kr., dnes se badatelé přiklání k názoru, že je mnohem pozdější. Wright (2002: 25) uvádí, že je až ze 7. století. Jméno získal podle toho, že byl připojen k dílu gramatika Proba z 1. stol. n. l. Jedná se o výčet chyb a správných forem typu *speculum non speculum*.

Gramatikové se někdy o určité vývojové tendenci zmiňují i **přímo**. Neznamená to ovšem, že by k příslušné změně došlo až za života autora nebo v období bezprostředně předcházejícím. Je známo, že zprávy o některých jevech se objevují **se zpožděním i několika staletí**. Herman (1997: 54) např. uvádí, že zpráva o asibilaci *t* před jodem (přeměna v sykavku) se objevuje až po cca 200 letech.

Dalším významným faktorem, který snižuje hodnotu výpovědi o latině, je samotný vznik latinské gramatické tradice. Jako v řadě jiných případů byla pro Římany vzorem obdobná díla řecká. Autoři někdy nepřejali pouze metodu, ale **mechanicky přenášeli na latinu tvrzení platná pro řečtinu** (např. pouze přeložili řecké příklady). Gramatikové také často **opisovali díla svých předchůdců** bez ohledu na současnou situaci v latině.

Díla o latině vznikala ve všech obdobích historie římské literatury, ke konci archaického období to byl např. Lucius Accius, v Ciceronově období M. Terentius Varro. V prvních stoletích našeho letopočtu vznikl velký počet takových děl, což souvisí s obecným trendem sepisovat různé souhrnné encyklopedie, příručky apod. Z gramatiků prvních století připomeňme např. Sexta Pompeia Festa (2. stol.), M. Valeria Proba (1. stol.), Appia Claudia (kolem r. 300), Charisia (4. stol.), **Aelia Donata** (4. stol.), **Prisciana** (5.-6. stol.), Vergilia Marona² (7. stol.), Paula Diacona (8. stol.). Donatova gramatika se pak stala stěžejním učebním materiálem pro celý středověk.

Jazykem se zabývá také dílo *Origines sive etymologiae*, jehož autorem je Isidorus Hispalensis (7. stol.). Jak vyplývá již z názvu, klade důraz na původ slov. Jeho etymologie jsou někdy z dnešního pohledu naivní.

Glosáře

Jedná se o „překlady“ neužívaných a těžko srozumitelných slov. Podobně se i dnes v různých čítankách uvádějí vedle archaických českých slov jejich moderní ekvivalenty.

První z glosářů pochází od Verria Flacca z Tiberiovy doby a jmenuje se *De verborum significatu* (pouze fragmenty). Je znám díky výtahu, který pořídil Pompeius Festus (2. stol.).

Glosy

Cenným pramenem poznání pro vývoj románských jazyků jsou různé glosy, které patří k prvním písemným dokladům těchto jazyků. Jedná se např. o **Glosy z Reichenau** (rukopis z 9. stol. vznik asi na severu Francie koncem 8. stol.), **Glosy kasselské** (9. stol. ?, románsko – německé, „románské“ výrazy jsou napůl latinské a napůl románské), **Glosy emiliánské** (*Glosas emilianenses*, 11. stol., z kláštera San Millán v provincii Logroño), **Glosy siloské** (*Glosas silenses*, 11. stol., ze Santo Domingo de Silos v Kastilii).

Kroniky a historická díla

Zajímavá jsou rovněž pozdně antická historická díla. V některých z nich lze najít řadu dokladů o vývoji latiny, zvláště v oblasti hláskosloví a jmenné morfologie.

² Od básníka Vergilia Marona se rozlišuje pomocí přízviska *Grammaticus*.

Nejznámější autoři a díla: **Gregorius Turonensis**, *Historia francorum* (6. stol.); tzv. **Fredegarius**, *Chronicarum libri IV* (ve skutečnosti více anonymních autorů, 7. stol.); anonymní *Liber historiae Francorum* (1. pol. 8. stol.); **Iordanes**, *Getica* (6. stol.).

Zákoníky, diplomy, dopisy, formuláře

Prvky lidové latiny lze najít i v úředních dokumentech. Jejich jazyk má svá specifika, která plynou z povahy těchto dokumentů. Je často bizarní, mísí se v něm ustálené formule, archaismy a prvky mluveného jazyka.

Křesťanští spisovatelé

Důležitým zdrojem informací mohou být také díla křesťanských spisovatelů, kteří se zabývají srozumitelností textů (jednalo se převážně o ústní přednes textů) pro méně vzdělané lidi. V jejich dílech proto můžeme najít cenné informace o míře srozumitelnosti textů a o některých aspektech jazyka. Ještě v **6. stol.** byli věřící schopni **rozumět biblickým textům a komentářům**, které jim byly předčítány. Teprve v **7. stol.** se objevují zmínky o **poklesu gramotnosti**. U církevních autorů se opakovaně setkáváme také s proklamací potřeby **přiblížit jazyk méně vzdělaným vrstvám**, zvláště v kázáních. Ideálem byla *simplicitas*, která spočívala v doporučení **vyhnout se rétorickým ozdobám, obtížným slovům** (např. přejatým slovům nebo inovacím) a **číst pomalu a srozumitelně**.

Bylo by však chybou si myslet, že křesťanským autorům nezáleželo na stylu a literární hodnotě díla. Také Augustinus, který propagoval „přiblížení se obyčejným lidem“, byl velmi vzdělaný a obratný spisovatel, který tvořil v duchu antického rétorického vzdělání. Přiblížení se lidovému jazyku se tak projevuje spíše v jednotlivostech než ve změně celého stylu.

U křesťanských autorů sehrály důležitou roli také **překlady Bible**. Nejstarší překlady se souhrnně označují termínem *Vetus Latina*. Nejednalo se však o jeden ucelený překlad, ale o řadu různých lokálních překladů. V rámci *Vetus Latina* se standardně rozlišuje *Itala* (překlady z italského území) a *Afra* (překlady z afrického území). Revizi překladů provedl až **Hieronimus**, jeho **Vulgata** se však prosazovala na některých místech pomalu. Biblický text plnil roli vzoru i po jazykové stránce.

Překlady Bible mají svá specifika, která souvisí s posvátným charakterem textu. U textů tohoto druhu jsou obvykle kladeny vysoké požadavky na **věrnost originálu**, což vede k **doslovným překladům a výpůjčkám**, a to nejen v oblasti lexika, ale i v napodobování větných konstrukcí.

V překladech Bible i jiných dílech křesťanských autorů je třeba také počítat s **vlivem řečtiny**. Nejnápadnější je vliv ve slovní zásobě, kde docházelo k přejímání termínů označujících nové skutečnosti, které byly s křesťanstvím spojeny. Jak již bylo řečeno, vliv řečtiny se neomezil jen na slovní zásobu, některé jiné případy jsou však hůře prokazatelné.

Mezi díly křesťanských autorů jsou **velké rozdíly**. Jsou mezi nimi jak díla velmi blízká klasické normě, z nichž některá patří k literárně nejlepším dílům své doby, tak i díla s četnými prvky lidové latiny.

Obecně lze očekávat větší vliv lidové latiny u kázání, životů svatých a podobných děl určených pro nejširší veřejnost. Ani zde však nelze zevšeobecňovat.

Mezi nejznámější prameny patří *Peregrinatio (Itinerarium) Egeriae ad loca sancta* ze 4. století. Jedná se o deníkový popis cesty do Svaté země a náboženského života ve Svaté zemi, obzvláště v Jeruzalémě. Autorka cestopisu Egeria adresuje svoje líčení svým spolusestrám z jednoho západoevropského kláštera.

Srovnávací studium románských jazyků

Důležitým zdrojem informací o lidové latině je také svědectví románských jazyků. Na základě srovnávání románských jazyků lze rekonstruovat pravděpodobnou podobu slov v lidové

latině. K rekonstrukci tvarů se užívají **hláskové „zákony“**, jejichž vlastností je však spíše **nepravidelnost a výjimky** než naprostá pravidelnost.

Rekonstruované slovo se s vysokou pravděpodobností v latině vyskytovalo za předpokladu, že se vyskytuje ve všech nebo téměř ve všech románských jazycích nebo ve skupině geograficky sousedících jazyků.³ Je však třeba také zvážit, zda se nejedná o výpůjčky mezi jednotlivými románskými jazyky. Jistotu o existenci slova v latině nemáme do okamžiku, než se objeví jeho písemný doklad.

Představu o vývoji latiny doplňují také **rané doklady románských jazyků**. Někdy (např. v případě některých syntaktických konstrukcí) mohou mít větší výpovědní hodnotu než pozdně latinské texty s prvky lidové latiny.

LITERATURA

- CLACKSON, James – HORROCKS, Geoffrey. *The Blackwell History of Latin Language*. Malden: Blackwell Publishing, 2007. viii 324 s. ISBN 978-1-4051-6209-8 (hardcover)
- HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- VARVARO, Alberto. (1998). Documentazione ed uso della documentazione. In *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996*. Herman, J. (ed.). Tübingen: Max Niemeyer, 1998. s. 67–76.
- WRIGHT, Roger. (2002). *A Sociophilological study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano : dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma : Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.

³ O problematice rekonstruované protorománštiny viz úvodní kapitola o definici jednotlivých pojmů.